

SZUBJEKTÍV TÁRSADALMI INDIKÁTOROK – SZELEKTÍV ÁTTEKINTÉS A TÉMA IRODALMÁBÓL

Bevezetés

A kilencvenes években Európában megélénkült az érdeklődés a társadalmi jelzőszámok és a társadalmi riportok iránt. Ebben lényeges szerepet játszik az európai egységesülési folyamat is, hiszen ennek egyik középponti kérdése a tagországokban élő állampolgárok jólétének, életkörülményeinek növekedése. Ahhoz, hogy ezt egységes szempontok szerint értékelni lehessen, megfelelő mutatórendszerre van szükség. Az Európai Bizottság finanszírozásában megindult egy egységes európai jelzőszámrendszer kidolgozása (Berger-Schmitt-Noll 2000). E rendszerben különféle jólétkoncepciók összedolgozására tesznek kísérletet, és a rendszerben sajátos helyet kap az „életminőség” fogalma is: mintegy a magját képezi a teljes jóléti rendszernek. Az életminőség terén pedig mind az objektív életkörülmények, mind a szubjektív jólét fejlesztésére gondot kívánnak fordítani.

Az a gondolat, hogy a jólétnek szubjektív oldala is van, nem nagyon régen terjedt el az európai társadalomkutatásban. Bár az Egyesült Államokban a Gallup Intézet 1948 óta rendszeresen szerepeltet elégedettségtételeket kérdőíveiben, a hatvanas években induló társadalmijelzőszám-mozgalom a kezdeti szakaszában kizárólag az egyes társadalmak jólétének objektív mutatóit igyekezett számba venni (mint pl. a létminimum alatt élők aránya, a születéskor várható élettartam, a beiskolázási és végzettségi arányok stb.).¹ Idővel azonban az amerikai hagyományt is elfogadó európai kutatók egy részének érdeklődése is kiterjedt a társadalom tagjainak „jólétész-lelése”, azaz a szubjektív szféra felé is. Emögött az a felismerés állt, hogy önmagukban az anyagi és anyagi jellegű javak „objektív” mérésén nyugvó mutatók nem fejezik ki elégségesen egy társadalom tagjainak „jól-létét”. Ezt alátámasztja az – a témával foglalkozó tanulmányokban sokszor emlegetett – tény is, hogy az USA-ban hiába nőtt évtizedeken keresztül az életszínvonal, az emelkedést a felmérések tanúsága szerint nem követte az emberek elégedettségének növekedése. A hetvenes évekre tehető az erre a területre vonatkozó kérdések alkalmazásának európai elterjedése, s a nyolcvanas években azután az életminőség-kutatások kedvelt módszere a kérdőíves felmérés lett, amely képes mind objektív, mind szubjektív adatokat szolgáltatni (Zapf 2000). Igazán jól összehasonlítható adatokat az nyolcvanas évek végétől meginduló nagyszabású nemzetközi vizsgálatok nyújtanak (Veenhoven 1996).

¹ Maga a társadalmijelzőszám-mozgalom is egy megelőzően szinte kizárólagosan használt átfogó mutató, a GDP kritikájaként bontakozott ki. Az objektív körülmények mérésének fejlesztésén azóta is számosan dolgoznak, s összetettebb, több tényezőt – nem csak a gazdaságit – figyelembe vevő mutatókat hoztak létre. Ilyen például az „emberi fejlődés indexe” (*Human Development Index*, HDI), az „élethossz-szorzatmutató” (*Life Product Index*, LPI) vagy a „valódi fejlődésmutató” (*Genuine Progress Indicator*, GPI). (A HDI-ről lásd e szám-ban Husz Ildikó ismertetését, a többi mutatóhoz Füleki 2001a.)

A kilencvenes években a hagyományos jólétkoncepciók mellett számos új megközelítés is megjelent (pl. „fenntartható fejlődés”, „élhetőség”, „kizárás” stb.), s kísérletek indultak meg az egyes koncepciók harmonizálására is, mint ezt az európai jelzőszámrendszer kidolgozásának programja is mutatja.

Hollandiában 1974 óta kiadnak egy kifejezetten a társadalmi indikátoroknak szentelt nemzetközi folyóiratot, a *Social Indicators Research*-öt (a továbbiakban: SIR). Ebben a tanulmányok megközelítésük szerint régóta két csoportra bomlanak: a jólét, életminőség objektív és szubjektív oldalát taglaló munkákra. A szubjektív területtel foglalkozó írárok aránya a kisebb, de messze nem jelentéktelen: a kilencvenes évek második felében általában a számonkénti 4–6 tanulmány negyede-fele, esetenként még nagyobb része tartozik ide. Ezek megközelítése jobbra a Berger-Schmitt és Noll (2000:10) által „amerikai életminőség-kutatási tradíciónak” nevezett vonalhoz illeszkedik, amennyiben az életminőséget elsődlegesen a szubjektív indikátorok segítségével vizsgálja, s azon belül is legfőképpen az egyének elégedettségét és boldogságát állítja a középpontba. Az egyik amerikai szerzőpáros, Ed Diener és Eunkook Suh egyenesen gazdasági, társadalmi és szubjektív jólétről, illetve mutatókról beszél (Diener–Suh 1997). A témát kutatók jelentős része egyébként nem szociológus, hanem pszichológus, szociálpszichológus, orvos.

Jelen tanulmány célja a SIR-ben megjelenő, szubjektív indikátorokkal kapcsolatos eredmények összefoglalása. Munkánk során főként a folyóiratban közölt tanulmányokra támaszkodunk, de ahol szükségesnek látszott, más forrásokat is felhasználtunk.

A szubjektív mutatók mibenléte és fajtái

A kutatók véleménye a szubjektív társadalmi indikátorok *szerepéről* megoszlik. Alapvetően három nézetet különböztethetünk meg:

1. Az első megközelítés szerint a szubjektív értékelések csak helyettes, úgynevezett *proxy* mutatói a társadalmi jelenségeknek. Ezt a nézetet vallja például Horn², aki az úgynevezett „közvetlen-objektív” típusú indikátorokat elvlasztja a „levezetett-szubjektív” típusúaktól, s ez utóbbiak közé olyan mutatókat is besorol, mint az öngyilkossági arányszám. Eszerint tehát a szubjektív mutatók lényegében a közvetett mutatókkal azonosak, amelyek közé értelemszerűen bekerülhetnek szubjektív értékelések is.

2. A következő álláspont az előzőnek gyökeresen ellentmond, eszerint ugyanis egy olyan, jól kidolgozott szubjektív mutató, mint például az élet egészével való elégedettség, az általános jólét vagy életminőség komplex indikátorául szolgálhat, s ilyen értelemben az objektív mutatókon talán még túl is tesz, hiszen egymagában képes képet adni a társadalom jólétéről. Ezt a nézetet képviseli az elégedettségkutatásokat összefoglaló munkájában Veenhoven (1996).

3. A harmadik, a nem speciálisan az elégedettséggel foglalkozó szociológusok között talán a leginkább elterjedt nézetet úgy foglalhatjuk össze, hogy az életminőségnek, jólétnek van objektív és szubjektív összetevője is, s az ezeket mérő indikátorok egymást kiegészítve adnak kielégítő képet egy társadalom állapotáról.

² Horn álláspontját a Szociológiai Szemle e számában Bukodi Erzsébet foglalja össze.

Ezzel elérkeztünk a legalapvetőbb kérdéshez, a szubjektív jelzőszámok *mibenlété*-hez. Ennek körülhatárolásához induljunk ki abból, mit *nem* tekintünk szubjektív társadalmi jelzőszámnak. Annyi biztos, hogy a közvetlenül, külső megfigyelő által mérhető jellegzetességekből állíthatók elő az objektív mutatók, ezek tehát biztos kiesnek a lehetőségek köréből. Ilyen például a gyermekhalandóság vagy a választásokon való részvétel aránya. Veenhoven igen egyszerű különbségtétele szerint az objektív és a szubjektív életminőség a *mérésben* tér el egymástól. Az első esetben „[a] mérés a siker explicit kritériumain nyugszik, amelyet pártatlan külső értékeléshez lehet rendelni”, míg a második esetben „az ítélet kritériumai személyről személyre változhatnak” (Veenhoven 1996: 1). Az is elmondható, hogy önmagukban a véleményeket, tehát szubjektív megítéléseket tartalmazó tételek nem szubjektív jelzőszámok, hiszen ezen az alapon a kérdőívek kérdéseiből képzett mutatók meglehetősen nagy része ide sorolható lenne. A társadalom és a benne élő emberek *jólétéről, életminőségéről* kell hogy információval szolgáltasson mutatónk. Mivel azonban közvetett értelemben szinte minden vélemény (becslés, értékelés) ehhez nyújt adalékot – így például a torokfájás sűrűségének végül is szubjektív skálája az egészség mutatója lehet, ami viszont az életminőség egyik fontos dimenziója –, sokkal közelebb nem jutottunk célunkhoz. Fogódzót az jelenthet, hogy tudjuk, a társadalmi jelzőszámok mozgalmát a társadalmi fejlődés nyomon követésére indították, s így a jelzőszámok *normatív* alapon állnak, ezért csak a fejlődést mindenki számára egyértelmű módon kifejezni képes tételek jöhetnek számításba. Tehát, mondjuk, egy „mekkora problémát jelent az életében az alkohol” skála adott esetben jelzőszám vagy annak egy összetevője lehet, míg egy „milyen fontos szerepet játszik az életében a zene” skála vagy a gyermekvállalás utáni munkavállalási tervekre kérdező tételsor jóval kevésbé, hiszen az egészség, s ezen belül az alkoholproblémáktól való mentesség sokkal egyértelműbben rendelhető hozzá a társadalmi fejlődéshez, jólét-hez, mint a zenével vagy a munkavállalással kapcsolatos attitűdök. Itt persze nem szabad elfelejteni, hogy a társadalmi fejlődés kritériumainak megítélése is változik az idővel, illetve az egyes tudományos és politikai szereplők szubjektív mérlegelésének van kitéve.³

Végül döntő szempont az, hogy jelzőszám csak *hosszabb időre* előállítható, illetve egy-egy területről *lényegi információt* hordozó kérdésekből válhat. A fontosnak tartott területek és kérdések köre persze megint csak nem állandó és nem nevezhető objektíven megítélhetőnek.

Ami a SIR-t illeti, nem annyira a szubjektív jelzőszámok fogalmát használja, mint inkább a *szubjektív jólét* (subjective well-being, SWB) fogalmát. Ennek meghatározásában meglehetősen nagy egyetértés mutatkozik a kutatók körében. Alfonso és társai például így fogalmaznak: „Bár egy kifejezéssel nem lehet megragadni a szubjektív jólét komplexitását és kiterjedését, általában szélesebb értelemben úgy határozzák meg, mint egy személy életminőségének az adott személy által adott szubjektív

³ Bár úgy tűnik, Európában egyre elterjedtebb az az álláspont, amely szerint kívánatos, hogy a nők össze tudják egyeztetni a foglalkozási karrierjüket és a gyermeknevelést, ettől eltérő nézetek is jelen vannak, s nem nevezhető a fejlettség kritériumának az, hogy a társadalom többsége merre hajlik e kérdésben. Ehhez hasonlóan, mondhatjuk, hogy a zene élvezete gazdagabbá teszi életünket, s ezért a fejlettséghez hozzátartozik, de azért az világos, hogy ez messze nem olyan egyértelmű.

összegzését.” (Alfonso et al. 1996: 276.) Valójában azonban a folyóiratban ismertetett, szubjektív oldallal foglalkozó kutatások döntő többsége ennél jóval szűkebb területen mozog, s az egyének élettel és életterületeikkel való elégedettségének, illetve boldogságának kérdésével dolgozik. Arról, hogy általában véve mi tartozik a szubjektív mutatók körébe, a folyóiratban *nem találkozhatunk részletes leírással*. Azt, hogy a kérdést másutt is hasonlóan ítélik meg, jelzi, hogy a tanulmányunk elején említett, az Európai Bizottság számára készülő anyagban is kizárólag elégedettségkérdéseket sorolnak fel a szubjektív mutatók között (Berger-Scmitt–Noll 2000).

Összességében végül is három nagy csoportját különböztethetjük meg a szubjektív mutatók halmazának, melyből társadalmi jelzőszámok csak bizonyos, feljebb kifejtett feltételek teljesülése esetén lehetnek, így *elvben* a szubjektív társadalmi jelzőszámoknak is három csoportjáról beszélhetünk: A szubjektív mutatók első csoportjába, a tágan értelmezett mutatók körébe beletartoznak mindazok a *személyes véleményeken* alapuló mutatók, amelyek *közvetett* módon mérhetik ugyan a társadalmi jólétet, de nem kifejezetten arra irányulnak. Például ide tartozhatnak olyan kérdések, mint a szubjektív társadalmi státusz, az adók elköltésének preferált módja stb. A második, szűkebb csoportba azok a mutatók kerülnek, amelyek kifejezetten a személyek „jólétészleléseit” tartalmazzák, tehát a személyes vagy társadalmi jólétnek a megkérdezettek által nyújtott *közvetlen* – tudatos vagy érzelmi – *értékelésére* épülnek. Legegyértelműbben olyan mutatók tartoznak ide, mint az ország becsült gazdasági helyzete, fejlődése, a személyes jövedelmi helyzet értékelése, a társadalom gazdasági, illetve az egyén anyagi helyzetével kapcsolatos várakozások vagy az igazságosság megvalósulásának becsült mértéke stb. De a jóléttel kapcsolatba hozható érzésekre irányuló kérdések is ide sorolhatók, például a különböző bűnesetektől való félelmek gyakorisága vagy nagysága. Végül létezik a szubjektív mutatóknak egy harmadik, bizonyos fokig speciális csoportja, amelyekben a kérdezett személy a saját vagy társadalma helyzetének szubjektív *felmérésén* túl *minősíti is* ezt a helyzetet, akár tudatos döntés szintjén, akár az érzések szintjén. Ide tartoznak tipikusan azok a kérdések, hogy a kérdezett mennyire elégedett; mennyire boldog.

A speciális mérőszámok a SIR-ben szubjektív jólétnek nevezett fogalom leggyakrabban használt mutatói. A kevésbé speciális, csak helyzetértékelést, minősítést viszont nem tartalmazó mérőszámokkal főként máshol megjelenő tanulmányokban, beszámolókötetekben találkozhatunk. Az e mutatók némelyikének vissza-visszatérő elemzése nyomán kialakuló egységesülő forma, a belőlük már összeállítható idősorok valójában alkalmassá teszik őket arra, hogy jelzőszámokként tekintsünk rájuk. Mint láttuk, mégsem találkozunk velük a SIR-en kívül a formálódó európai jelzőszámrendben sem. A mutatók csoportosításában első helyen szereplő, legáltalánosabb értelemben vett szubjektív mutatókból pedig még ennyire sem lesznek a gyakorlatban társadalmi jelzőszámok.

Bár valójában nem tekinthetők jólétindikátoroknak, mint háttértényezőknak kiemelt szerepük van a normákra, értékekre vonatkozó kérdéseknek. Nélkülük sok esetben értelmezhetetlenek maguk a szubjektív mutatók.

Irányultságukat tekintve a szűkebb értelemben vett szubjektív indikátoroknak is két nagy típusát lehet megkülönböztetni: a (kérdezett) személyek önmagukra, saját életükre vonatkozó, illetve a tágabb környezetre vagy a társadalom egészére vonatkozó szubjektív észlelései mutatóinak típusát (Eckersley 2000). Az első típusú mu-

atásokat alkalmazó kutatások foglalkoznak a tulajdonképpeni „szubjektív jólét”-tel, s ez a kidolgozottabb terület. A másik típust alkalmazó írások száma jóval kisebb, s ide a *társadalmi életminőség* szubjektív megítéléseit taglaló munkák tartoznak.

További lényeges csoportosítási szempontot jelent a mutatók *átfogó vagy speciális* volta: egyesek az élet egészére vonatkoznak (pl. az élet egészével való elégedettség-re), mások az élet egyes területeire (itt a jelzőszámok nagy témaköreit érdemes számításba venni: jövedelmi helyzet, oktatás, egészség stb.). Az egyes területek meghatározásakor azonban az újabb kutatásokban megjelenik egy másféle felosztás is, amely nem csupán anyagi jellegű javak tipizálásán nyugszik. Berman és Phillips például az életminőség négy jellemzőjét különbözteti meg (Berman–Phillips 2000). Ezek a társadalmi-gazdasági biztonság, a társadalmi befogadás (*inclusion*), a társadalmi kohézió és a társadalmi feljogosítottság (*empowerment*).⁴ Ezen a négy dimenzió belül azután ugyanúgy szerepelhetnek objektív és szubjektív mutatók, mint a hagyományos életterületeken belül. A társadalmi indikátorok tervezett európai rendszerében pedig – mely három koncentrikus körben helyezi el az egyes szempontokat – az egyes emberek objektív életkörülményein és szubjektív jólétén (egyszóval életminőségén) túl a társadalmi kohézió, illetve a természeti, emberi és társadalmi tőke fenntartása, megőrzése is vizsgálati szempont (Bergér-Schmitt–Noll 2000).

Nem hagyható figyelmen kívül a mutatók *idődimenziója* sem: bár a legtöbb mutató egyértelműen a jelenre irányul, némelyek a múltra vagy a jövőre vonatkozó értékelést tartalmaznak. Így például a mutatóknak egyértelműen külön csoportját jelentik a várakozásra vonatkozók.

A szubjektív jólét mérése

A mutatók *kérdésfeltevéséről* elmondhatjuk, hogy a szűken vett, speciális indikátorok esetében tulajdonképpen a kérdések néhány alapváltozatát különböztethetjük csak meg, melyeket azután az egyes kutatásokban variálnak: így alapvetően kérdeznek az elégedettségre, a boldogságra, jó és rossz érzésekre, a bizalomra, az optimizmusra. A kissé tágabb értelemben vett szubjektív indikátorok kérdései általában valamiféle helyzetfelmérésre, becslésre kéri a kérdezetteket, esetleg érzéseikről, félelmeikről számoltatják be őket, vagy egyéb, közvetettebb módon nyernek információt a kérdezettől a kutatókat érdeklő területről.

Ami az *alkalmazott skálákat és mutatókat* illeti, számuk igen nagy, lehetetlen mindeket számba venni, hiszen szinte minden kutató kidolgoz egyet-kettőt saját céljaira (Fordyce 1988). Néhány fontosabb, a folyóiratban sokat emlegetett skálát bemutattunk itt most közülük, példaképpen. Ezek kivétel nélkül a speciálisan értelmezett szubjektív mutatók közé tartoznak, s immár több évtizede használják őket:

– Diener elégedettségi skálája, a *Satisfaction With Life Scale* (SWLS): öt állítást tartalmaz, amelynek mindegyike az élettel való elégedettségre vonatkozik, más-más megközelítésben. 1–7-ig terjedő skálán lehet kifejezni az egyetértést. Sokan hivatkoznak rá, a SIR-ben gyakori az ebből származtatott mutatók ismertetése (Diener et

⁴ E koncepciót részletesen ismerteti e számban Füleki Dániel.

al. 1997).⁵ Bírálói a rovására írják, hogy a szubjektív jólétnek csak a kognitív oldaláról tartalmaz tételeket, az érzésekről nem (Stones et al. 1996). Ugyanők elismerik viszont, hogy belső konzisztenciája nagy, és a szubjektív jólét hosszabb indikátorai-val jól korrelál.

– Igen gyakran használják a következő kérdést, mely a mutatók közül talán a legegyszerűbb: „Összességében mennyire elégedett az életével?” Magyarországon is gyakran kérdezik. Szokásos az egyes életterületekre való alkalmazásuk is. Például: „Összességében mennyire elégedett lakásával?” Ruut Veenhoven – aki a rotterdami Erasmus Egyetemen nagyszabású „boldogság-adatbázis” összeállításán dolgozik, s többek közt háromezer tételes bibliográfiát, valamint hétszáz tanulmány adatainak azonos formára hozott nyers megoszlásait tartalmazó adatkatalógust állított össze – állítja, hogy jelenleg a legelterjedtebb formája a szubjektív jólét indikátorainak az ilyen rövid, egytételes kérdés (Veenhoven 1996). Ő az összetettebb mutatók nagy hátrányának azt tartja, hogy az összpontszám nehezen értelmezhető, nem lehet tudni, hogy valójában mire vonatkozik.

Egyszerűsége ellenére az élet egészére vonatkozó kérdést is többféle megfogalmazásban, többféle skálával alkalmazzák, ezzel az összehasonlíthatóságot némileg rontva.⁶

– Az előzőnél parányival hosszabb, a válaszadás azonban összesen egy percet vesz igénybe a „boldogságmérce” (*Happiness Measures*) esetén. Két részből áll, először egy 11 fokú skála segítségével arra kell válaszolniuk a kérdezetteknek, hogy mennyire boldogok, azután azt kell megmondaniuk, hogy százalékosan kifejezve az idejük hányad részében érzik boldognak, boldogtalannak és közömbösnek magukat. A mutató kivételesen jó érvényességgel és megbízhatósággal bír, kicsi a válaszadói torzítása, s nagy az időbeli stabilitása (Fordyce 1988.) A boldogságskálának gyakran alkalmazzák rövidebb változatait is, például az *Európai értékrendkutatásban* négytételes kérdésben tudakolták, hogy az illető mennyire boldog.

⁵ AZ SWLS eredeti szövege:

Using the 1-7 scale below, indicate your agreement with each item by placing the appropriate number on the line preceding that item. Please be open and honest in your responding.

7 – Strongly agree

6 – Agree

5 – Slightly agree

4 – Neither agree nor disagree

3 – Slightly disagree

2 – Disagree

1 – Strongly disagree

– In most ways my life is close to my ideal.

The conditions of my life are excellent.

– I am satisfied with my life.

– So far I have gotten the important things I want in my life.

– If I could live my life over, I would change almost nothing.

⁶ Például: „What do you mean, how satisfied are you at present with your life in general?” (0–10) (Euromodule); „On the whole, are you very satisfied, fairly satisfied, not very satisfied, or not at all satisfied with the life you lead?” (Eurobarometer); „Generally speaking, how satisfied are you with your life as a whole? Would you say that you are very satisfied, reasonably satisfied, not very satisfied or not at all satisfied with your life as a whole?” (World Values Survey).

Mindezen viszonylag egyszerűbb mutatóknak léteznek összetettebb vagy több területre is kiterjesztett változataik,⁷ előfordul azonban az is, hogy meglevő, de túl bonyolult vagy hosszadalmas kérdéssort felhasználó mutatót rövidítenek le vagy dolgoznak át.⁸

A szubjektív jólét mutatói általában skálák, a kérdezett egy-egy állítással való egyetértését vagy egy terület értékelését fejezheti ki a skála egy pontjának kiválasztásával. Ezekből a skálákból néha összetettebb mutatókat, illetve újabb skálákat is készítenek. Gondot okozhat az azonos terület mérésére szolgáló eltérő skálák alkalmazása, erre Veenhoven (1996) három megoldást ismertet:

1. Lineáris skálatranszformáció, melynek formulája:

$$\frac{\text{átlagpontszám} - \text{a skála minimumpontja}}{(\text{maximumpont} - \text{minimumpont}) \times 10}.$$

Ez az eljárás csak akkor használható, ha az összehasonlítandó skálák csak hosszukban térnek el egymástól, egyébként azonos a kérdésük.

2. „Common scale” konverzió. Felkért bírálók pontszámot rendelnek a válaszkategóriákhoz, s ha nagy közöttük az egyetértés, az általuk adott pontszám átlagát adják egy-egy kategóriának.
3. Regressziós predikció. Ez azt jelenti, hogy ha egy kérdéssort sok országban ugyanúgy lekérdeztek, regressziós egyenlet írható fel, s annál az országnál, ahol az egyik kérdés hiányzik, erre a kérdésre a többiből becsült értéket veszük figyelembe.⁹

Végül külön érdemes kiemelni a szubjektív mutatókkal dolgozó kutatók módszertani fejtegetéseinek egybehangzó megállapítását: ezeknek a mutatóknak az alkalmazása során megfelelően megbízható és érvényes adatokhoz jutunk, a mutatók értékének időbeli stabilitása meglepően nagy, s az eredmények egyéb módszerekkel – például interjúk, klinikai megfigyelés, hangulatnapló – egy irányba mutatnak. Diener és Suh (1997: 205) e mutatók előnyei között kiemelik, hogy hibás eredmények esetén könnyebb a korrigálás, hiszen a kutatók itt hozzáférnek az elsődleges adatokhoz, szemben a statisztikai adattárakkal, amikkel az objektív mutatók dolgoznak; továbbá hogy az elégedettségi mutatóknak jobb az egymás közötti összehasonlíthatósága is, mint az objektívéké.

⁷ Ilyen például Diener skálájának kibővített változata, az *Extended Satisfaction With Life Scale* (Alfonso et al. 1996). Elsősorban abban tér el az előbbtől, hogy nem csak az étellel általában foglalkozik, hanem annak minden, a kutatók által lényegesnek tartott területével (szám szerint kilenccel). Ötven pozitív állítást tartalmaz, melyekkel való egyetértést 1–7-ig lehet kifejezni.

⁸ Ezt tették például Stones és társai (1996), amikor egy olyan, a szubjektív jólét egészét felmérni hivatott kérdéssort dolgoztak át, amely négy, egyenként 5–7 tételes kérdést tartalmazott, s helyette két, 6–6 kérdést tartalmazó kérdésblokkot alkalmaztak SHARP, vagyis *Short Happiness and Affect Research Protocol* elnevezéssel.

⁹ Erre találunk egy szép példát Inglehart–Klingemann elemzésében (2000.)

A szubjektív mutatók vizsgálatának eredményei

A SIR által vizsgált témában megjelenő *fontosabb megállapításokat*, téziseket a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Alapvetően három összetevőjét lehet elkülöníteni a szubjektív jólétnek (lásd pl. Diener et al. 1997; Alfonso et al. 1996). Ezek a kognitív mérlegelés és ítélethozatal (pl. „elégedett vagyok ezzel és ezzel”), a pozitív érzések (pl. boldogság, jó érzés vagy a rossz érzés hiánya) és a negatív érzések (pl. olyan kellemetlen érzés, mint a félelem, aggodás, düh). A három elem nem alkot teljesen egységes egészet, nem teljesen azonosan „működik”. Kialakulásuk eltérő módon megy végbe, illetve más-más tényezőkkel állnak szorosabb kapcsolatban. Például a pozitív érzelmekre való hajlam kevésbé öröklhető, mint a negatívakra való hajlam,¹⁰ s a pozitív érzelmek inkább alakulnak az adott kultúra elvárásai, normái szerint, mint a negatívak. A pozitív érzelmek nagyobb gyakorisága jellemző az extrovertált személyiségű emberekre, bár negatív érzelmeik mennyisége átlagos; míg a neurotikusok gyakrabban élnek át negatív érzelmeket – pozitív érzelmeik átlagos gyakorisága mellett. (Diener et al. 1997: 8–9.)

Ami a kognitív és az érzelmi elemek elkülönülését illeti: általában az elégedettség az a terület, amelyet az előbbiek között tartanak számon, bár Veenhoven (1996) szerint az elégedettségnek is két nagy típusa van, a részterületekkel való elégedettség, illetve az élet egészével való, s csak az előbbi az, amiről ténylegesen kognitív mérlegelés útján hozunk magunkban ítéletet Crooker és Near (1998) viszont éppen azt hangsúlyozzák, hogy az olyan, igazán érzelmi töltetűnek gondolt állapot is, mint a boldogság, ragyogóan előrejelezhető olyan kognitív alapú szubjektív mutatókkal, mint az élet egyes területeivel való elégedettség.

2. A szubjektív jólét társadalmon belüli alakulásának magyarázó tényezői között az egyik fő csoportot az *egyéni jellemzők* alkotják, melyekbe olyanok tartoznak, mint a fizikai és mentális egészség, a személyiség típusa, bizonyos személyiségjegyek¹¹ stb., sőt Diener és társai (1997), valamint Ingleharték (Inglehart–Klingemann 2000) beszámolnak olyan kutatásokról is, amelyek eredményei szerint a „boldogságra való hajlam” öröklődik is. Emellett azonban fontos szerepet játszhatnak egyes *életesemények* is, bár egyesek szerint jobbra csak rövid távon (pl. balesetek vagy nagy örömek, jövedelemcsökkenés vagy -növekedés).¹² – E téren azonban nincs egyetértés, jelenleg is vita zajlik a kutatók között (*state or trait?* vita). Veenhoven (1996) a körülményektől való függés, tehát az elégedettség változása lehetőségének a híve, míg Diener kutatócsoportja (Diener et al. 1997 és Diener–Suh 1997) arra hajlik, hogy az öröklésnek és a kultúrának is nagyon hangsúlyos szerepe van.

Ami a *társadalmi-demográfiai jegyeket* illeti (pl. a jövedelem, az iskolázottság, a kor, a foglalkozás, a nem, az etnikai hovatartozás), azok jóval kisebb magyarázóerővel bírnak, Veenhoven idézett munkája szerint az előbbi tényezőcsokor harminc

¹⁰ Lykken és Tellegen kutatásai szerint, amire Dienerék (Diener et al. 1997: 8) hivatkoznak.

¹¹ Például az optimizmus, az önbecsülés és az extroverzió inkább jellemző a boldog emberekre.

¹² Headley és Wearing ausztrál panelvizsgálatára hivatkozik Veenhoven (1996) és Dienerék (Diener et al. 1997) is – igaz, eltérő értelmezésben.

százalékos arányával szemben körülbelül tíz százalékot magyaráznak az egyének étellel való elégedettségének különbségeiből.

3. Az ezzel összefüggő leglényegesebb, többek által kimutatott eredmény az, ami a szubjektív indikátorok alkalmazásának bevezetése után a legnagyobb meglepetéssel szolgált (Cummins 2000; Veenhoven 1996; Diener et al. 1997). Eszerint *az objektív és szubjektív életminőség személyes szinten nincs szoros összefüggésben egymással*. Ez azt jelenti például, hogy azok, akik az objektív mutatókat tekintve jó körülményekkel rendelkeznek, nem feltétlenül elégedettebbek társaiknál. Olyan eset is előfordul, hogy miközben egy csoport tagjainak objektív jóléte csökken, az étellel való elégedettségük növekszik.¹³ Cummins megállapítja azt is, hogy az objektív mutatók egymás közötti és a szubjektív mutatók egymás közötti korrelációja mindig magasabb, mint az objektív és szubjektív mutatók közötti korreláció (Cummins 2000: 58). Ugyanakkor az is egyértelművé vált mára a kutatásokból, hogy a legrosszabb életkörülmények fokozzák a szubjektív és objektív mutatók közötti összefüggés erősségét (lásd pl. Veenhoven 1996; Cummins 2000).

Ez tehát összességében azt jelenti, hogy – leszámítva a legnyomorúságosabb vagy emberileg legsúlyosabban gátló körülmények között élőket (nagyon szegényeket, súlyos fogyatékosokkal, betegséggel élőket) – messze nem általános az összefüggés az egyéni szintű objektív és szubjektív életminőség-változók között, ha némely esetben ki is mutatható kapcsolat. Tehát például a gazdagok nem, vagy nem sokkal elégedettebb jövedelmükkel, mint a szegények, az egészségesek nem, vagy nem sokkal boldogabbak, mint a betegek stb. Hoztak ilyen eredményt kutatások mind az egyes életterületeken belüli objektív és szubjektív mutatók közötti kapcsolatot vizsgálva, mind az általában vett vagy összetett indexszel mért szubjektív jólét és egyes objektív mutatók összefüggését elemezve.

4. Az előzőekben említett megfigyelés magyarázatára többféle kísérlet történt.

– Az első szerint az étellel való elégedettségnek van egy általános, a skálákat tekintve elég magas emberi alapszintje.¹⁴ Tehát az a „normális” állapot, hogy az ember elégedett, boldog. Pszichésen ez szükséges ahhoz, hogy mindennapi életét élni tudja az ember. Ennek a „boldogsági alapszint”-nek a fenntartására – egyféle „homeosztatiszikus kontroll”-nak a segítségével (Cummins 2000: 61–62) – mindent meg is teszünk, akár úgy is, hogy az objektíve rosszabb körülményeket nem is észleljük vagy nem vesszük tudomásul.¹⁵ Ide csatlakoztatható az a szociálpszichológiai megfigyelés is, hogy az emberek jelentős része saját életét, saját teljesítményét szereti az általa átlagosnak vélnél jobbra értékelni (Diener et al. 1997; Cummins 2000). Ezekben található tehát a magyarázata annak is, hogy miért magas általában minden országban a boldogság és elégedettség szintje. Természetesen azonban a nyomorúság feletti elsiklásnak is van határa, nagyon rossz – illetve bizonyos speciális – körülmények hatására (pl. egyes betegségek, nagy szegénység, többszörös sérültség, fogya-

¹³ Erről számol be Adams (1997) egy afro-amerikaiak körében végzett vizsgálat alapján.

¹⁴ Cummins szerint ez a szubjektív jólétet mérő skálák maximumának 60–80 százaléka körül van (Cummins 2000: 61).

¹⁵ Hegedorn kutatásai szerint az „önbecsapó” emberek, tehát akik életkörülményeik rosszabb volta ellenére elégedettek életükkel, életük értékelésekor nagyobb szerepet tulajdonítanak az élet nehézségeivel való megbirkózásban elért teljesítményüknek, mint az objektív körülményeknek (Hagedorn 1996).

tékosság, illetve depresszió, megöltegyülés, sőt elviselhetetlenül nagy zajszint esetén) az ember szubjektív jóléti szintje is csökken. (Ezt hangsúlyozzák pl. Cummins [2000]; Diener és társai [1997] és Eckersley [2000].)

– Az ezzel versengő elmélet szerint nem ez a helyzet, nem boldogsági alapszint önkéntelen fenntartásáról van szó, amikor eltér objektív és szubjektív jólét, hanem arról, hogy létezik az alapvető emberi szükségleteknek egy szintje, ami a fejlettebb, jobb módú országokban igenis kielégül, ezért – függetlenül a kisebb-nagyobb, az objektív körülmények terén fennálló különbségektől – érzik boldognak magukat ott általában az emberek. Az életminőség azonban az életszínvonal egy bizonyos pontjának elérése után – mintegy a határhaszon elérésével – már nem emelkedik tovább automatikusan, így nem feltétlenül kell szoros korrelációnak mutatkoznia a jóléti államokban élő egyes emberek objektív és szubjektív jóléte között. A nagy nyomorúságnak a szubjektív skálákra gyakorolt hatása ugyanakkor nagyon jól mutatja – mondja Veenhoven (1996) –, hogy nem független egymástól objektív és szubjektív jólét.

– Megint mást mond a többek által Easterlin nevéhez kötött társadalmi összehasonlítás elmélete (Veenhoven 1996; Diener et al. 1997). Eszerint egy társadalmon belül egymáshoz mérik magukat az emberek, s így aki körül több a valamilyen szempontból „felette álló”, az elégedetlenebb lesz. Így viszont össztársadalmi szinten semleges körüli eredmény kell hogy kijöjjön a szubjektív jólétre. Ezt az „elméletet” azonban, úgy tűnik, valójában csak azért idézik, hogy cáfolják, egységesen ellene mond minden empirikus eredmény.¹⁶

Az összehasonlításelmélet egy kidolgozottabb és megalapozottabb változatának is tekinthetjük a referenciacsoport-elméletet. Eszerint az elégedettség, boldogság azért kerülhet ellentétbe az ember objektív körülményeivel, mert hajlamosak vagyunk azokhoz mérni jólétünket is, akikhez hasonlítani szeretnénk, akik valamiért mérceként állnak a szemünk előtt. De az, hogy kihez viszonyítunk – mint Diener és társai is figyelmeztetnek rá (Diener et al. 1997) –, élethelyzetenként és rétegenként is eltérő. Ez a megközelítés mindazonáltal főként a viszonylag jó körülmények között élők elégedetlenségére, illetve helyzetének „önalábecslésére” koncentrál.

– Végül nem hagyhatók említés nélkül a különféle kulturális magyarázatok sem, melyek közös állítása, hogy kulturális minták is befolyásolják a szubjektív jólétet. Ez a megközelítés azonban többnyire az ország szintű összehasonlításokban játszik szerepet.

5. Hogy *hogyan jön létre* az emberben az elégedettség vagy a boldogság, arról is eltérő elképzelésekkel találkozhatunk. Lényeges itt az úgynevezett felülről lefelé (*top-down*), illetve alulról felfelé (*bottom-up*) hatásnak a megkülönböztetése. Veenhoven (1996) szerint bizonyos részterületekkel való elégedettség során ugyan előfordul, hogy „kognitív” mérlegelést végzünk, ahol összeadódnak az előnyök, s kiadnak egy együttes eredményt – így tehát alulról, a kisebb, alacsonyabb szintű problémák mérlegelésétől haladunk felfelé, alulról felfelé hozunk döntést valamilyen nagyobb terület értékelését illetően –, de ezzel szemben létezik egy ellentétes irányú folyamat is, amikor először egészében ér

¹⁶ Egyrészt – mint már említettük – a nyugati társadalmakban a semleges pont *felett* áll az elégedettség, boldogság átlagértéke, nincs szó tehát kiegyenlítődésről. Másrészt viszont a nem nyugati társadalmakban alacsonyabb az átlagérték, mint a nyugatiakban, tehát nem igaz, hogy mindenütt azonos a szubjektív jólét átlagos szintje. Harmadrészt Dienerék (Diener et al. 1997) kutatásai szerint eltérő társadalmi összetételű szomszédsággal rendelkező, egyéb szempontból nem különböző emberek szubjektív jóléte nem tért el egymástól. Stb.

bennünket egy benyomás, s alakul ki az egészről való értékelésünk, s ezután ez az alapértékelés terjed át az alacsonyabb szintű területek, problémák észlelésére és értékelésére, vagyis felülről lefelé halad az értékelés. Az alapvetően elégedett ember hajlamos mindent jobb színben látni, mondja Veenhoven Diener kutatásaira támaszkodva. „Általában boldog vagyok, úgyhogy láthatólag szeretem a munkám” – ilyenféleképpen okosodik eszerint az ember. Az élet egészével való elégedettségről pedig érzelmi alapon döntünk, a jó, pozitív érzéseinket, azok gyakoriságát vesszük alapul.¹⁷

6. Michalos úgynevezett *sokszorosdiszkrepancia-elmélete*¹⁸ szerint viszont – mely összekapcsolható az összehasonlításelmélettel is – az élettel való elégedettség alapvetően a vágyak és az (észlelt) valóság közötti különbség nyomán létrejövő érzés. Elemzések sora szerint valóban korrelál a „diszkrepancia” és az elégedettség, bár az kérdéses, az előzőnek mekkora saját hatása van a másodikra,¹⁹ illetve hogy valójában mi mire hat, hiszen keresztmetszeti vizsgálatok segítségével nem állapítható meg, mi az ok és mi az okozat. (Vagyis nem tudjuk, hogy aki nem észlel túl nagy eltérést vágyai és a valóság között, az lesz-e elégedett, vagy pedig arról van szó, hogy az alapvetően elégedett ember hajlamos jobbnak látni a világot, mint amilyen, vagy esetleg az ilyen ember nem fogalmaz meg túl nagy, elérhetetlen vágyakat, s ezért nem lesz nagy a vágyai és a valóság között a különbség).

Mindenesetre tehát nem hagyhatók említés nélkül a mögöttes változók sem, mint már a mutatók fajtáinál utaltunk rá. Ha ugyanis az elégedettségbe belejátszik a kívánt és meglévő javak közötti eltérés, alapvető annak megállapítása, mit is tart kívánatosnak az ember. Ezért tehát értékek vizsgálata is hozzátartozik a kérdéskörhöz.

Az értékekhez hasonló közvetítő szereppel bírnak a célok is. Ezek – mint Diener és társai (1997) kiemelik – nem azonosak az egyes élethelyzetekben (más fontos például egy diáknak és egy nyugdíjasnak, vagy egy foglalkoztatottnak és egy munkanélkülinek vagy háztartásbelinek), és változnak-változhatnak is az életút folyamán.

7. Ha az egyéni szintől kicsit eltávolodunk, elmondható, hogy *országok közötti* szinten nagy általánosságban kimutatható az objektív és szubjektív mutatók közötti összefüggés, bár vannak itt is kivételek. Szinte minden, eddigiekben említett összefoglaló munka leszögezi, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban általában magasabb a szubjektív jólét szintje is.²⁰

A kulturális különbségeket hangsúlyozó megközelítések is fontosak itt. Ezek az elképzelések változatosak, akad olyan, amely szerint az egyes társadalmak direkten mást és mást írnak elő tagjaiknak mint illendő elégedettséget (pl. Veenhoven [1996] hivatkozik olyan véleményekre, amelyek szerint Nyugaton boldognak, elégedettnak „illik” lenni), mások szerint viszont közvetlenebb a kapcsolat. Ingleharték (2000) kutatásai szerint például a protestáns hagyományú országok lakói valamilyen oknál fogva egy kicsit elégedettebbek, mint a többiek, akkor is, ha kiszűrjük a gazdagság hatását (tudniillik a protes-

¹⁷ Leonardi és társai (1999) összefoglaló munkájukban megállapítják, hogy a kutatások szerint a *top-down* és a *bottom-up* folyamat egyidejűleg jelen lehet, de az utóbbi hatása erősebb és szélesebb körű.

¹⁸ *Multiple Discrepancies Theory*, MIT. Lásd Michalos 1985.

¹⁹ Lásd pl. Jacob és Brinkerhoff (1997) vizsgálatát, ahol azt találták, hogy a hatás egyértelműen kimutatható ugyan, de egyéb változóknak (pl. a szabaddíós tevékenység jellegének) sokkal nagyobb hatása volt.

²⁰ Ugyanakkor nemcsak országok között, hanem országon belül régiók között is különbségek figyelhetők meg, s ezek esetenként csalókévá is tehetik az ország szintű összehasonlítást – mint erre Rampichin és Schiffindin D’Andrea (1997) felhívja a figyelmet.

táns hagyományú országok többsége egyszersmind jobbmódú is). Diener és társai (1997) pedig úgy találták, hogy léteznek „individualista” és „kollektivista” társadalmak, s az előbbieken magasabb a szubjektív jólét, a szerzők feltételezése szerint annak következtében, hogy ott nagyobb hangsúly helyeződik az egyéni motívumokra. Ezekben az országokban magasabb az öngyilkossági és válási arány is, vagyis vélhetőleg mind a személyes sikernek, mind a kudarcnak nagyobb a jelentősége az egyén életében.

További fontos tényező itt az adott társadalom politikai berendezkedése. Azokban az országokban, ahol nem érvényesül a demokrácia, alacsonyabb a szubjektív jólét átlagos szintje – állítják többek között Veenhoven és Dienerék. Ingleharték kutatásai szerint ugyanakkor valójában a demokrácia foka kevésbé fontos, sokkal lényegesebb, hogy az adott ország rendelkezik-e kommunista múlttal vagy sem: a volt szocialista országok lakói ugyanis jóval alacsonyabb szubjektív jólétet mondhatnak magukénak.

8. Ami a társadalom és a személyes szféra megítélését illeti, ezek meglehetősen ellentmondanak egymásnak. Tehát a szubjektív mutatók e két területe között – akárcsak az egyéni szintű objektív és szubjektív mutatók között – nincs közvetlen összefüggés. Például azok, akik amúgy elégedettek családi életükkel, gyakran egyáltalán nem azok országuk fejlődésével vagy a demokráciának társadalmukban megfigyelhető megvalósulásával. Erre az ellentmondásra két magyarázatot találtunk:

– Veenhoven (1996) szerint a magánszféra megítélése a megbízhatóbb, azt jobban ismeri az ember. A közsféráról az emberek nagy része többnyire közvetett információval rendelkezik csak, ezért ott sokkal inkább tere nyílik a befolyásolásnak.

– Eckersley (2000) viszont úgy látja, a nyugati individualista társadalmak sajátja az, hogy a magánéletbe húzódnak vissza az emberek, és csak ott boldogok. Nem mondható ugyanakkor, hogy szerinte az individualizmus az igazi ok, hiszen az ausztrál szerző ismerteti honfitársai körében végzett felmérései eredményeit is, amelyből kiderül, hogy növekszik a globális kérdések iránti érdeklődés és aggodalom az emberekben. Végső soron a társadalmi berendezkedést okolja tehát, de ennek mélyebb elemzésébe nem megy bele tanulmányában. Csak figyelmeztet, hogy nyugtalanító, s nem túl biztató a jövőre nézve, ha az emberek ennyire nem látnak pozitívumot saját társadalmukban, illetve a tágabb világban.

9. Nem csak az egyénre vonatkozó objektív és szubjektív, valamint az egyénre és a társadalomra vonatkozó szubjektív mutatók hasonlíthatók össze, hanem – számos egyéb lehetőség között²¹ jelentőségében az első kettőhöz csatlakozva – a társadalomra

²¹ A lehetséges kapcsolatok leolvashatók a következő táblázatból:

A mutató típusa	Mire irányul a kutatás	
	a társadalomra (egészére vagy egy részterületére)	az egyénre
Objektív	(pl. milyen egy település egészségügyi ellátása)	2. (pl. szenvednek-e a kérdezettek egy adott betegségben)
Szubjektív	3. (pl. mennyire bíznak a kérdezettek az egészségügyben)	4. (pl. elégedettek-e a kérdezettek egészségi állapotukkal)

A legvilágosabb a 2–4. pontok közötti kapcsolat, erre rengeteg példát lehet hozni, csak a legutóbbi magyar vizsgálatokból ide sorolható Elekes Zs.–Paksi B. (2000), Medgyesi M.–Róbert P. (2000), Sági M. (1999), de belátható a többi reláció jogossága is. Létezik és vizsgálható tehát az 1–3., 1–4., 1–2., 2–3., 2–4. és 3–4. pontok közötti kapcsolat. Nem lehetetlen ugyanakkor a mutatópárok közötti kapcsolat szokásostól eltérő irányú kutatása sem, Veenhoven egy tanulmányában (1988) például a boldogság hatásait vette sorra.

vonatkozó objektív és szubjektív mutatók is, bár e kérdést ritkábban vizsgálják. Valószínűnek látszik ugyanakkor, hogy e területen sem mutatható ki egyértelmű összefüggés a két eltérő típusú mutató között. Jacob és Willits (1994) például azt kutatták, hogy van-e összefüggés az USA Pennsylvania állama városainak objektív fejlettségi mutatói és az adott település lakóinak saját lakóhelyük kívánatosságáról alkotott véleménye között, de nem sikerült ilyen kapcsolatot találniuk – igaz, ezt részben az alkalmazott mutatók rovasára írták.

Összességként elmondhatjuk, hogy a *Social Indicators Research* szubjektív jóléttel foglalkozó írásai többnyire a speciális mutatókkal dolgoznak, kitüntetett témájuk az elégedettség. A kutatók legfőbb kérdése, hogy mi határozza meg ennek alakulását. Ebben nemcsak az egyéni jellemzőknek, de a társadalmiaknak is jelentőséget tulajdonítanak, bár arról vita zajlik, mi a meghatározóbb. A speciális szubjektív mutatóknak mind egymás közötti, mind az objektív mutatókkal való kapcsolata iránt érdeklődést mutatnak. Kifinomult módszertant alkalmaznak, s a tartalmi kérdések egy jelentős részében is már egyetértésre jutottak.

Irodalom

- Adams, Virgil H., 1997. A paradox in African American quality of life. *Social Indicators Research*, 42: 205–219.
- Alfonso, Vincent C.–David B. Allison–Damon E. Rader–Bernard S. Gorman 1996. The Extended Satisfaction With Life Scale: development and psychometric properties. *Social Indicators Research*, 38: 275–301.
- Berger-Schmitt, Regina–Heinz-Herbert Noll 2000. Conceptual framework and structure of a European system of social indicators. *EuReporting Working Paper*, No. 9. Mannheim: ZUMA. Internetes forrás: http://www.gesis.org/en/social_monitoring/social_indicators/EU_Reporting/pdf_files/paper9.pdf
- Berman, Yitzhak–David Phillips 2000. Indicators of social quality and social exclusion at national and community level. *Social Indicators Research*, 50: 329–350.
- Bradshaw, Jonathan–David Gordon–Ruth Levitas–Sue Middleton–Christina Pantazis–Sarah Payne–Peter Townsend 1998. *Perceptions of poverty and social exclusion* 1998. Bristol: University of Bristol.
- Bukodi Erzsébet 2001. *Társadalmi indikátorok – nemzetközi kitekintésben. Szociológiai Szemle*: (2)
- Crooker, Karen J.–Near, Janet P. 1998. Happiness and satisfaction: measures of affect or cognition? *Social Indicators Research*, 44: 195–224.
- Cummins, Robert A. 2000. Objective and subjective quality of life: an interactive model. *Social Indicators Research*, 52: 55–72.
- Diener, Ed–Eunkook Suh 1997. Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators. *Social Indicators Research*, 40: 189–216.
- Diener, Ed–Eunkook Suh–Shigehiro Oishi 1997. *Recent findings on subjective well-being*. Internetes forrás: <http://www.psych.uiuc.edu/~ediener/hottopic/paper1.html>
- Eckersley, Richard 2000. The state and fate of nations: implications of subjective measures of personal and social quality of life. *Social Indicators Research*, 52: 3–27.

- Elekes Zsuzsanna–Paksi Borbála 2000. Anómia, lelki problémák, elégedettség – az évezred végén. In: *A jólét, elégedettség és társadalmi kohézió Magyarországon*. Budapest: BKÁE, Gazdaságpolitikai Tanszék, 71–84.
- Fordyce, Michael W. 1988. A review of research on the happiness measures: a sixty second index of happiness and mental health. *Social Indicators Research*, 20: 333–354.
- Füleki Dániel 2001a. *Összetett objektív társadalmi indikátorok*. Budapest: BKÁE (Kézirat)
- 2001b. A társadalmi kirekesztés és befogadás indikátorai. *Szociológiai Szemle*: (2)
- Hagedorn, James W. 1996. Happiness and self-deception: an old question examined by a new measure of subjective well-being. *Social Indicators Research*, 38: 139–160.
- Husz Ildikó 2001. Az emberi fejlődés indexe. *Szociológiai Szemle*: (2)
- Inglehart, Ronald–Hans-Dieter Klingemann 2000. Genes, culture and happiness. In: E. Diener–E. M. Suh (eds.) *Subjective well-being across cultures*. Cambridge MA: MIT Press
- Jacob, Jeffrey C.–Merlin B. Brinkerhoff 1997. Values, performance and subjective well-being in sustainability movement: an elaboration of multiple discrepancies theory. *Social Indicators Research*, 42: 171–204.
- Jacob, Steven G.–Fern K. Willits 1994. Objective and subjective indicators of community evaluation: a Pennsylvania assessment. *Social Indicators Research*, 32: 161–177.
- Leonardi, Fabio et al. 1999. The top-bottom/bottom-up controversy from a constructionist approach. *Social Indicators Research*, 48: 187–216.
- Medgyesi Márton–Róbert Péter 2000. A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.) *Társadalmi riport 2000*. Budapest: Társi, 591–616.
- Michalos, Alex C. 1985. Multiple discrepancies theories. *Social Indicators Research*, 16: 347–413.
- Rampichini, Carla–Silvana Schifindi D’Andrea 1997. A hierarchical ordinal probit model for the analysis of life satisfaction in Italy. *Social Indicators Research*, 44: 41–69.
- Sági Matild 1999. Szubjektív anyagi helyzet és vonatkoztatási csoportok. In: Szívós–Tóth (szerk.) *Monitor, 1999*. Budapest: Társi, 193–217.
- Stones, M. J.–Albert Kozma–John Hirdes–Dolores Gold–Tannis Arbuckle–Pam Kolopack 1996. Short Happiness and Affect Research Protocol (SHARP). *Social Indicators Research*, 37: 75–91.
- Veenhoven, Ruut 1988. The utility of happiness. *Social Indicators Research*, 20: 333–354.
- 1996. Developments in satisfaction-research. *Social Indicators Research*, 37: 1–46.
- Zapf, Wolfgang 2000. Social reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research*, 51: 1–15.